

Janusz Danieluk

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: jdanieluk@poczta.onet.pl

ORCID: 0000-0002-7659-6942

DOI: 10.15290/mhi.2020.19.02.23

Stan badań nad dokumentacją zabytków powiatu bielskiego

Recenzja: *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 12: Województwo podlaskie (białostockie), z. 4: Powiat bielski*, red. M. Zgliński, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, t. 1, s. 324, il. 80; t. 2, il. 1427.

ABSTRAKT

Artykuł stanowi krytyczną analizę dwutomowej publikacji: *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski*, wydanej w ramach serii: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Opracowanie ma na celu zaprezentowanie zawartości *Katalogu* oraz ocenę jego przydatności do dalszych, szczegółowych badań nad historią regionalną. Autor zwraca uwagę na wysoki poziom merytoryczny recenzowanej pracy, w której wykorzystano bogaty materiał źródłowy pozyskany dzięki kwerendzie przeprowadzonej w zasobach archiwów krajowych (np. Archiwum Państwowe w Białymstoku), zagranicznych (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu) oraz w innych instytucjach kultury (np. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku). W przygotowaniu *Katalogu* skorzystano również z licznych naukowych monografii, artykułów i opracowań obejmujących ponad 300 pozycji bibliograficznych. Do walorów *Katalogu*, oprócz aparatu naukowego, należy wysoka jakość edytorska. *Katalog* prezentuje bogaty materiał ilustracyjny opatrzonej szczegółowymi opisami w postaci rysów historycznych 72 miejscowości wraz z charakterystyką znajdujących się tam obiektów zabytkowych zobrazowanych na 1427 kolorowych

fotografiach. Autor poszerza informacje na temat niektórych obiektów zabytkowych opisanych w *Katalogu*, wykorzystując do tego archiwalia przechowywane w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku. Są to m.in. XX-wieczne fotografie przedstawiające ratusz w Bielsku Podlaskim oraz dokumentacja aktowa dotycząca stanu technicznego Kościoła pw. Matki Boskiej z Góry Karmel w Bielsku Podlaskim po I wojnie światowej. W artykule recenzyjnym w syntetyczny sposób przedstawiono potencjalnemu czytelnikowi treść *Katalogu*. Podkreślono również jego naukową przydatność dla historyków sztuki i prawa oraz regionalistów.

ABSTRACT

State of research on the documentation of monuments in Bielsk County

Review: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski [A Catalogue of Artistic Monuments, vol. 12: Podlaskie (Białystok) Voivodeship, no. 4: Bielsk County]*, ed. M. Zgliński, Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, vol. 1, p. 324, il. 80; vol. 2, il. 1427.

This paper constitutes a critical analysis of a two-volume publication: *Katalog zabytków sztuki. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski [A Catalogue of Artistic Monuments. Podlaskie (Białystok) Voivodship. Bielsk County]*, published in a series "A Catalogue of Artistic Monuments in Poland" by the Institute of Art at the Polish Academy of Sciences. The author of this article presents the contents of the Catalogue and evaluates its usefulness for further, detailed research on regional history. He draws attention to a high substantive level of the reviewed work which was based on rich source material acquired by means of queries conducted in the Polish archives (e.g., State Archives in Białystok), foreign ones (Russian State Historical Archive in St. Petersburg), and other cultural institutions (e.g. Voivodship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok). The Catalogue also uses data from numerous scientific monographs, articles, and elaborations containing over 300 references. One of its assets, apart from the scientific content, is high editorial quality. The Catalogue presents rich illustrative material provided with detailed descriptions in the form of historical outlines of seventy-two settlements with the characteristics of included monuments, depicted in 1,427 colourful photographs. The author expands information on some of the monuments described in the Catalogue using archive materials stored in the National Archives in Białystok. These are e.g.: 20th-century photographs showing the town hall in Bielsk Podlaski and archival files on the technical condition of the Church of the Blessed Virgin Mary from Mt. Carmel in Bielsk Podlaski after the First World War. The potential reader of the discussed review article is offered a synthesis of the Catalogue's contents. It also highlights its scientific usefulness for art historians and regionalists.

Słowa kluczowe: powiat bielski, ochrona zabytków, architektura kościelna, archeologia prawna

Key words: Bielsk County, monument protection, sacral architecture, legal archeology

W 2019 r. na rynku wydawniczym ukazała się dwutomowa publikacja: *Katalog zabytków sztuki. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski*. Praca powstała w ramach serii: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* (dalej: *Katalog*), wydawanej od 1951 roku¹.

Dotychczas ukazały się cztery zeszyty *Katalogu* dotyczące województwa podlaskiego (dawniej białostockiego) obejmujące: wschodnią część powiatu siemiatyckiego (1996)², miasto Białystok (2015) powiat białostocki (2016)³ oraz omawiany powiat bielski (2019). Trzy wydane w ostatnich latach tomy powstały według nowych zasad, znacznie poszerzających dotychczasowe *spectrum* badań. Każdy z nich dokumentował nie tylko istniejący stan wiedzy, ale prowadził do spektakularnych odkryć i sukcesów badawczych⁴.

Autorstwa (i redakcji) *Katalogu Powiat bielski* podjął się czteroosobowy zespół wybitnych specjalistów o bogatym dorobku naukowym, zajmujących się

¹ Pomysłodawcą wydawnictwa jest Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, a pierwszym redaktorem naczelnym serii został Jerzy Z. Łoziński (1954–1996). Celem *Katalogu* jest systematyczne i pełne zinventoryzowanie zabytków sztuki na terenie państwa polskiego oraz opracowanie syntetycznej bazy źródłowej, która posłużyłaby do dalszych, szczegółowych badań nad historią regionalną. Seria jest podzielona na tomy, obejmujące poszczególne województwa oraz zeszyty – poświęcone powiatom i miastom, z uwzględnieniem aktualnego podziału administracyjnego kraju. Autorzy musieli wziąć pod uwagę kolejne reformy administracyjne, które wpłynęły na zmiany układu serii: tzw. seria stara obejmuje 13 tomów, zgodnie z podziałem administracyjnym sprzed 1975 r., seria nowa zaś 12 tomów, odpowiadających podziałowi z 1975 r., gdzie dawne powiaty określane są jako okolice ważniejszych miejscowości (np. Drohiczyn, Siemiatycze i okolice).

² *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, t. XII, z. 1, Warszawa 1996. W przypadku pierwszego tomu *Katalogu* dotyczącego dawnego województwa białostockiego, praca obejmowała tylko centralne i wschodnie gminy obecnego powiatu siemiatyckiego: Dziadkowice, Grodzisk, Mielnik, Milejczyce, Nurzec-Stacja, Siemiatycze. Pominęto natomiast gminę Perlejewo, która została opisana już wcześniej w publikacji: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, t. IX, z. 2, Warszawa 1986.

³ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Miasto Białystok*, red. M. Zgliński i A. Oleńska, t. XII, z. 2, Warszawa 2015; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Powiat białostocki*, red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, t. XII, z. 3, Warszawa 2016.

⁴ Przykładów jest wiele, warto jednak zaakcentować odnalezienie w cerkwi cmentarnej w Topilcu pary ikon św. Michała Archaniola i Aarona pochodzących z połowy XVII w. Odkrycie to wywołało duży oddźwięk społeczny w regionie. Na marginesie pojawia się problem przywłaszczenia odkryć dokonanych w ramach analizowanego przedsięwzięcia – *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Powiat białostocki*, red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, t. XII, z. 3, Warszawa 2016; K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczuk, M. Zgliński, *W sprawie odnalezienia w Topilcu relikwii ikonostasu cerkwi Zwiastownia NMP w Supraślu*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, 2, s. 401-406).

zróznicowaną problematyką z dziedziny historii sztuki. Są to pracownicy Instytutu Sztuki PAN: Zbigniew Michalczyk, Dorota Piramidowicz, Katarzyna Uchowicz i Marcin Zgliński.

Powiat bielski posiada wyjątkowej klasy obiekty zabytkowe o ogólnopolskim zasięgu. O unikatowych walorach zabytkowych powiatu świadczy jego położenie na pograniczu etnicznym polsko-białoruskim, gdzie przenikają się wpływy osadnictwa ruskiego i mazowieckiego⁵. Wielokulturowy koloryt omawianego regionu jest widoczny w unikalnych zabytkach drewnianej architektury sakralnej (np. cerkiew pounicka pw. Ścięcia Głowy Jana Chrzciciela w Szczytach-Dzięciołowie z XVIII w., kościół pw. św. Doroty w Domanowie z XVIII w.) oraz w budownictwie wiejskim z charakterystyczną, dekoracyjną ornamentyką geometryczno-roślinną, która przyozdabia domy wsi zamieszkałych przez prawosławną ludność białoruską. Architektura tego typu jest niepowtarzalna i niespotykana w innych regionach kraju⁶.

W powiecie bielskim zachowały się dzieła sztuki malarstwa sakralnego autorstwa wybitnych artystów rodzimych i zagranicznych. Są to szeroko omówione w *Katalogu* freski Georga Wilhelma Neunhertza w kościele pw. św. Józefa i Antoniego Padewskiego w Boćkach, XVIII-wieczny obraz św. Józefa Oblubieńca autorstwa Szymona Czechowicza tamże, obrazy Augusta Mirysa (malarza nadwornego Jana Klemensa Branickiego) zdobiące wnętrza cerkwi w Szczytach-Dzięciołowie i Pasynkach (w tym unikat, jakim jest olejne *modello* obrazu Podwyższenia Krzyża w cerkwi pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Bielsku Podlaskim oraz niemal identyczny wieloformatowy obraz w kościele farnym)⁷. Autorzy uwzględnili również dzieła współczesnego wybitnego artysty Jerzego Nowosielskiego, który zaprojektował wnętrza baptysterium przy cerkwi pw. św. Archanioła Michała w Bielsku Podlaskim. Z kolei spośród obiektów rzeźbiarskich godna uwagi jest alabastrowa nastawa ołtarzowa w boćkowskim kościele autorstwa lwowskiego rzeźbiarza Sebastiana Fesingera.

5 J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróznicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, nr 11, s. 7-80.

6 Przez gminę Bielsk Podlaski przebiega Podlaski Szlak Kulturowy „Drzewo i Sacrum” promujący drewnianą architekturę regionu: domy wiejskie, zabytkowe kapliczki, kościoły, cerkwie. W wybranych miejscowościach na trasie Szlaku umieszczono tablice informacyjne (patrz: www.drzewoisacrum.eu).

7 Z. Michalczyk, *Domniemane modello Augusta Mirysa do obrazu Podniesienia krzyża w kościele w Bielsku Podlaskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, t. 80, nr 1, s. 5-22.

8 Archeologia prawna to nauka pomocnicza historii zajmująca się badaniem: a) obiektów materialnych posiadających w przeszłości prawnie ustalony charakter usługowy w stosunku do funkcji stanowienia i realizowania norm prawnych; b) atrybutów, znaków i symboli prawnych; c) form rytuału prawnego o charakterze symbolicznym – W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa – Poznań 1982, s. 8-10).

9 Budynek ratusza należał przeważnie do jurysdykcji miejskiej. Gromadzili się w nim rajcy, aby podejmować decyzje w sprawach publicznych. Wykonywano w nim różne czynności urzędowe:

Niektóre obiekty zaprezentowane w *Katalogu* mogą zainteresować historyków prawa. Dotyczy to w szczególności obiektów znajdujących się w centrum zainteresowania archeologii prawnej⁸. Na szczególną uwagę zwraca ratusz⁹ oraz budynki byłego klasztoru karmelickiego w Bielsku Podlaskim. Wymienione gmachy pełniły różne funkcje prawne, często odmienne od pierwotnego przeznaczenia. Obecny ratusz bielski został wzniesiony około 1780 r. według projektu Jana Sękowskiego (nadwornego architekta Jana Klemensa Branickiego). Fundatorką ratusza była Izabela z Poniatowskich Branicka¹⁰. Budynek w stylu barokowo-klasycystycznym jest usytuowany pośrodku rynku, zwrócony elewacją frontową ku zachodowi. Nieznane jest przeznaczenie poszczególnych pomieszczeń ratusza z czasów jego powstania. Niewątpliwie ratusz bielski musiał posiadać co najmniej jedną większą salę, w której odbywały się zebrania mieszkańców miasta lub jego przedstawicieli. Istniały osobne sale posiedzeń rady miejskiej, ławy sądowej i gabinet burmistrza. Ponadto musiały w nim znajdować się pomieszczenia przeznaczone na kancelarię, archiwum i skarbiec. W pomieszczeniu pod wieżą w drugiej kondygnacji mieścił się areszt miejski. W XV-wiecznym budynku bielskiego ratusza (poprzedzającym fundację Branickiej) znajdowała się waga oraz miara zbożowa i miodowa. Ratusz pełnił również funkcję sądowniczą – od 1768 r. odbywały się w nim sądy ziemskie¹¹. Natomiast od 1808 r. swoją siedzibę miał tutaj sąd powiatowy, powołany do

administracyjne, uchwalające i sądownicze. Usytuowany w centralnym reprezentacyjnym miejscu, zazwyczaj przy rynku posiadał wysokie walory artystyczne. Jego budowa przypadła na okres rozwoju danego miasta, które otrzymywało przywilej lokacyjny od monarchy lub możnowładcy. Pierwszy ratusz w Bielsku istniał już w 1499 r. Jego powstanie było następstwem nadania Bielsku przywileju na prawo magdeburskie przez Aleksandra Jagiellończyka w 1495 r. – W. Maisel, op. cit., s. 74-76; E. Narolewska, *Ratusz w Bielsku Podlaskim – dzieje, przeobrażenia i konserwacja*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, z. 3, s. 95-118.

- ¹⁰ Izabela z Poniatowskich Branicka, tuż po zawarciu ślubu z Janem Klemensem Branickim, otrzymała od męża dożywocie na starostwa bielskie, krośnickie oraz mościskie, w których posiadanie weszła w 1771 r. W świetle konstytucji z 1662 r. kobieta mogła posiadać, z tytułu dożywocia, tylko dwa niegrodowe starostwa. Z tego powodu Branicka wydzierżawiła starostwo i leśnictwo bielskie kuzynowi Stanisławowi Poniatowskiemu – zob. K. Łopatecki, *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, nr 9(1), s. 39-66.
- ¹¹ W ziemi bielskiej roki sądów ziemskich odbywały się w Brańsku, Surażu i Tykocinie. W 1768 r. przeniesiono je do Bielska i pozostawiono w Tykocinie. A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Warszawa 2013, s. 67; J. Siedlecki, *Brańsk w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1989, z. 4, s. 11; E. Narolewska, op. cit., s. 101-105; Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej APB), Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków, nr zesp. 714, sygnatura 1/67, k. 6-7.
- ¹² Zob. K. Łopatecki, *Struktura i siedziba Sądu Głównego w Białymstoku (1808–1842)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, t. 16, z. 2 s. 24-25.
- ¹³ W zasobie APB, w zespole: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, przechowywany jest zbiór fotografii, wśród których znajdują się zdjęcia dotyczące działalności Powiatowego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego w Bielsku Podlaskim, sygnatury: 146/1, 146/2, 146/3.

rozpatrywania spraw cywilnych (podobny funkcjonował w Sokółce)¹². Podczas wojny polsko-bolszewickiej ratusz został zaadaptowany przez okupanta rosyjskiego na siedzibę Powiatowego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski (ilustracja 2)¹³. W okresie międzywojennym mieściła się tutaj administracja publiczna. Świadczyło o tym malowidło w postaci białego orła ze złotą koroną na czerwonym tle¹⁴, które znajdowało się w dużym pomieszczeniu na piętrze zlokalizowanym w północnej części gmachu¹⁵. W okresie PRL-u ulokowano w ratuszu kilka urzędów: Miejską Radę Narodową, Urząd Stanu Cywilnego, Biuro Notarialne. Na przełomie lat 70. i 80. XX w. budynek zaadaptowano na cele muzealne lokując w nim Muzeum Regionalne będące filią Muzeum Okręgowego w Białymstoku.

Funkcję instytucji publicznej pełnił również dawny klasztor Karmelitów trzewickowych przy ulicy Żwirki i Wigury w Bielsku Podlaskim. Budynek klasztoru w okresie międzywojennym początkowo znajdował się pod jurysdykcją Ministerstwa Robót Publicznych i był wykorzystywany do 1929 r. jako areszt powiatowy. Następnie został przejęty przez Kościół katolicki. Podczas pierwszej okupacji sowieckiej w latach 1939–1941 oraz w 1944 r. w pomieszczeniach klasztornych mieściła się siedziba NKWD i więzienie. W latach 1945–1956 budynki były użytkowane przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, który ulokował tam biura i miejsca przesłuchań. W budynkach poklasztornych znajdował się również liczący pięć cel areszt oraz karcer¹⁶. Analogicznych przykładów w *Katalogu* możemy odnaleźć więcej.

Jest to niezwykle wartościowa publikacja zawierająca syntetyczną i szeroko zakrojoną inwentaryzację zabytków sztuki znajdujących się na omawianym terenie. To opracowanie fundamentalne zarówno dla badaczy powiatu bielskiego, jak również dla lokalnych społeczności. Autorzy postanowili kontynuować formę wydawniczą, w postaci dwutomowej (tom I zawiera tekst, tom II – ilustracje), którą – przez wzgląd na dużą liczbę omawianych artefaktów – przyjęto podczas opracowywania powiatu białostockiego. *Katalog* obfituje w szczegółowe opisy zabytkowych obiektów architektury (budynków użyteczności publicznej, kościołów, cerkwi, klasztorów, pałaców i dworów oraz budownictwa wiejskiego), które obejmują zarówno ich wygląd zewnętrzny, jak i wystrój wnętrza. Tekst wzbogacono materiałem ilustracyjnym, który skrupulatnie dokumentuje rzeczywisty wygląd poszczególnych

¹⁴ Stosunek prawny miasta do państwa zaznaczony był przez umieszczenie herbów państwa lub właściciela prywatnego obok herbu miasta na elewacji lub wewnątrz ratusza (W. Maisel, op. cit., s. 76).

¹⁵ Odkrycia tego dokonano w 1980 r. podczas prac remontowo-konserwatorskich. W dokumentacji konserwatorskiej zachowało się zdjęcie malowidła – APB, Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków, nr zesp. 714, sygnatura 1/67, k. 10, 49.

¹⁶ T. Danilecki, M. Zwolski, *Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Bielsku Podlaskim*, Białystok 2008, s. 38-39, 240.

zabytków. Autorzy wykorzystali obszerną literaturę przedmiotu, różnorodne źródła archiwalne oraz ikonograficzne. Przystępny układ alfabetyczno-topograficzny *Katalogu* ułatwi użytkownikowi odnalezienie interesujących go informacji. Publikacja stanowi kompendium wiedzy historycznej o regionie i z pewnością posłuży historykom sztuki i innym naukowcom do dalszych badań nad dziejami Podlasia.

Publikację rozpoczyna obszerny wstęp z charakterystyką historyczną powiatu bielskiego i specyfiką jego zabytków. Kolejne części pracy to: zespół archiwalnych ilustracji i tekst właściwego katalogu zabytków wzbogacony mapą ich rozmieszczenia, sytuacjami lub rzutami najciekawszych obiektów oraz pełen aparat naukowy: spis materiałów archiwalnych, bibliografia, indeks, a także spis dotychczas wydanych zeszytów¹⁷.

Tom drugi prezentuje dokumentację fotograficzną wykonaną głównie przez Piotra Jamskiego, a także autorów publikacji. Należy zwrócić uwagę na efektowne zdjęcia wykonane z drona autorstwa Mirona Bogackiego.

Rozbudowany wstęp tomu pierwszego dzieli się na kilka części tematycznych (co jest nowością ułatwiającą odnalezienie przez czytelnika interesujących go informacji). W pierwszej, autorzy przedstawiają syntetyczny rys historyczny powiatu bielskiego – ze szczególnym uwzględnieniem dziejów politycznych regionu (od początków osadnictwa ruskiego i mazowieckiego w XI w., poprzez Rzeczpospolitą Obojga Narodów, zabory, okres międzywojenny, kończąc na wkroczeniu Armii Czerwonej w 1944 r. i powojennej odbudowie). Odrębnie omówiono dzieje Kościołów chrześcijańskich (katolickiego/unickiego i prawosławnego) oraz mniejszości żydowskiej i białoruskiej.

Następna część poświęcona została opisowi historycznych układów urbanistycznych miast powiatu bielskiego: Bielska Podlaskiego i Brańska oraz miejscowości, które na przestrzeni dziejów utraciły prawa miejskie: Orli i Bocięk oraz Rudki. W opisie uwzględniono usytuowanie ważniejszych ulic, placów targowych, budynków użyteczności publicznej, świątyń, obiektów archeologicznych oraz nazewnictwo najstarszych dzielnic miejskich.

Kolejne, wyszczególnione części wstępu dotyczą określonych kategorii zabytków (budynków, obiektów archeologicznych oraz zabytków ruchomych), spośród których uwzględniono: grodziska, założenia klasztorne, kościoły rzymskokatolickie, cerkwie prawosławne/pounickie, synagogi, cmentarze oraz kaplice cmentarne, pałace i dwory, parki i założenia ogrodowe, architekturę użyteczności publicznej, budownictwo wiejskie, wyposażenie świątyń (rzymskokatolickie i unickie nastawy ołtarzowe, barokowe ikonostasy, ambony, chrzcielnice i tablice fundacyjne, tabernakula i relikwiarze, organy, wyposaże-

¹⁷ Wstępne zasady wydawnicze *Katalogu* opracował w 1945 r. prof. Jerzy Szablowski, następnie rozszerzył je i usystematyzował prof. Jerzy Z. Łoziński.

nie zakrystii i chóru, malarstwo ściennie/freski, obrazy i ikony, rzeźby, naczynia liturgiczne, krzyże ołtarzowe, dzwony, szaty liturgiczne).

Wstęp jest wzbogacony o wybór zdjęć archiwalnych, których zamieszczanie stanowi jedną z nowości w wydawanych w ostatnich latach *Katalogach* dokumentujących teren województwa podlaskiego. Najstarsze ilustracje prezentują pocztówki z panoramą Bielska Podlaskiego z początku XX w. Pozostałe fotografie zostały wykonane w okresie międzywojennym. Na zdjęciach uchwycono fragmenty zabudowy i infrastruktury miejskiej: główne ulice, obiekty sakralne oraz budynki użyteczności publicznej. Należy również wspomnieć o zdjęciach lotniczych, wykonanych w 1944 r., ukazujących zniszczenia wojenne centrum Bielska Podlaskiego i Brańska.

Katalog prezentuje bardzo bogaty materiał opisowy i ilustracyjny, który jest efektem kilkuletniej pracy badawczej zespołu autorskiego. Część właściwa *Katalogu* zawiera wykaz chronologiczny 72 miejscowości oraz charakterystykę znajdujących się tam obiektów zabytkowych (zobrazowanych na 1427 kolorowych fotografiach). W tekście zostały umieszczone (kolorową czcionką) „liczbowe odnośniki” do fotografii opublikowanych w drugim tomie *Katalogu*.

Autorzy nie ograniczali się wyłącznie do zaprezentowania zabytków, które były wielokrotnie omawiane w literaturze naukowej. W publikacji uwzględniono również obiekty mało znane, nieopracowane naukowo, jednak posiadające wartość artystyczną lub historyczną, a których zachowanie leży w interesie lokalnej społeczności. Są to m.in.: krzyże i figury przydrożne, spichrze zbożowe, owczarnie czy wiatraki. Dużym atutem pracy jest bogaty wybór ilustracji, które zostały opatrzone drobiazgowymi opisami. O wręcz benedyktyńskiej pracy zespołu badawczego świadczą szczegółowe opisy każdego detalu architektonicznego czy wyposażenia obiektu. Wzbogacenie tekstu licznymi fotografiami o wysokiej rozdzielczości, niewątpliwie ułatwi, nawet niezorientowanemu czytelnikowi, zrozumienie fachowej terminologii z dziedziny historii sztuki. W tym miejscu należy zastanowić się może nad nową formą zeszytu, wydzielonego obecnie w dwóch tomach – zawierających opisy i ilustracje. W moim odczuciu utrudnia to korzystanie z publikacji, gdyż wymaga jednoczesnego skupiania się na dwóch pozycjach.

Autorzy *Katalogu* korzystali z licznych, zróżnicowanych materiałów źródłowych przechowywanych przez instytucje regionalne, ogólnopolskie oraz zagraniczne. Spośród instytucji regionalnych, kwerendę przeprowadzono opierając się na zasobach: Archiwum Państwowego w Białymstoku (dokumentacja związana z parcelacją majątków ziemskich z okresu międzywojennego), Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (karty ewidencyjne architektury i zabytków ruchomych), Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Grodzisku Mazowieckim (niepublikowane maszynopisy dotyczące dawnego

zespołu o.o. Karmelitów Trzewiczkowych w Bielsku). Poszukiwaniami objęto również archiwa państwowe centralne: Archiwum Główne Akt Dawnych (Archiwum Koronne i Metryka Koronna), Archiwum Akt Nowych oraz zbiory Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie (karty ewidencyjne założeń dworsko-ogrodowych opracowane przez E. Bończak-Kucharczyk i wydane w formie publikacji¹⁸). Cennym źródłem wykorzystanym w tej edycji jest dokumentacja projektowa z 1840 r. dotycząca przebudowy zespołu pokarmelickiego w Bielsku na więzienie, przechowywana w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu¹⁹.

Jednym z celów wydania *Katalogu* było zebranie i poszerzenie dotychczasowego dorobku naukowego historyków sztuki, specjalizujących się w pojedynczych obiektach zabytkowych i publikujących rezultaty badań w lokalnych periodykach naukowych (m.in. w *Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego*, *Białoruskich Zeszytach Historycznych* czy *Bielskim Almanachu Historycznym*). Autorzy wykorzystali ponad 300 artykułów, monografii historycznych oraz niepublikowanych prac naukowych. Bogata bibliografia stanowi kompendium informacji o regionie i niewątpliwie będzie wykorzystywana przez badaczy historii regionalnej.

Od autorów *Katalogu* nie oczekuje się przeprowadzenia pełnej kwerendy archiwalnej. Publikacja skłania jednak do zasygnalizowania informacji o źródłach archiwalnych i ikonograficznych dotyczących zabytków znajdujących się na terenie powiatu bielskiego. Przede wszystkim cennym uzupełnieniem źródłowym *Katalogu* powinny być materiały z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku²⁰. W zespole: Urząd Wojewódzki Białostocki z lat: 1920–1939, zachowały się materiały z działalności Oddziału Sztuki Wydziału Komunikacyjno-Budowlanego. Na uwagę zasługuje dokumentacja kościoła pokarmelickiego w Bielsku Podlaskim. W teczce aktowej o sygnaturze: 220, przechowywana jest korespondencja prowadzona między proboszczem Antonim Borowskim a urzędnikami z wydziału konserwatorskiego przy Urzędzie Wojewódzkim

¹⁸ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i zabytkowych ogrodów dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku: część szczegółowa*, t. 1, Białystok 2000.

¹⁹ Zob. K. Łopatecki, W. Walczak, *Plany architektoniczne i źródła kartograficzne dotyczące obwodu białostockiego przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2018, t. 25, s. 73-84.

²⁰ Autorzy ograniczyli kwerendę do dwóch zespołów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Białymstoku: Okręgowy Urząd Ziemski w Białymstoku (dokumentacja parcelacyjna majątku Andryjanki, sygnatura: 48) oraz Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie (plan młyna motorowego w Kadłubówce, sygnatura: 501).

²¹ APB, Urząd Wojewódzki Białostocki 1920-1939, nr zesp. 47, sygnatura: 220, k. 2-7.

w sprawie dofinansowania remontu budynku kościoła. W pismach urzędowych można odnaleźć informacje o stanie technicznym kościoła po zakończeniu I wojny światowej. Szczegółowo opisano uszkodzenia elewacji, więźby dachowej, ogrodzenia kościoła oraz rekwizycję dzwonów kościelnych przez administrację rosyjską podczas ewakuacji w 1915 r.²¹

Ponadto, w białostockim archiwum zachowała się dokumentacja dotycząca prac remontowych i konserwatorskich przeprowadzonych w latach: 1928–1930 wewnątrz kościoła parafialnego w Rudce (położenie świeżych tynków i malowideł). Wykonawcą robót był artysta malarz Mieczysław Schultz z Warszawy, zatrudniony w Oddziale Sztuki przy Województwie Białostockim i Warszawskim²².

W zasobie Archiwum Państwowego znajduje się również dokumentacja założeń ogrodowo-dworskich (zespół: Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku). Pomimo, że w części wstępu poświęconej „parkom i założeniom ogrodowym” autorzy zastrzegli, że ich celem nie jest opisywanie nieistniejących obiektów ogrodowo-pałacowych, to należałoby wspomnieć o funkcjonowaniu dworu w Widowie (dawniej Stanisławowo, należącego do „przedmieść miasta Bielska”), wschodzącego w skład majątku stanowiącego uposażenie wójtów bielskich²³.

Kilka budynków położonych w Bielsku Podlaskim ma zapomnianą dziś przeszłość związaną z wojną polsko-bolszewicką. 29 lipca 1920 r. wojska 3 Armii bolszewickiej zajęły Bielsk Podlaski. Armia Czerwona wyparła z miasta 6 Pułk Artylerii Polowej oraz 15 Dywizję Piechoty, które musiały wycofać się na linię Hołody–Kotły. Miasto przez około trzy tygodnie znajdowało się pod okupacją bolszewicką. Najeżdźca planował utworzenie Polskiej Republiki Rad. Realizację tych zamiarów powierzono powołanemu 30 lipca 1920 r. Tymczasowemu Komitetowi Rewolucyjnemu Polski z siedzibą w Białymstoku. Na jego czele stanął Julian Marchlewski. Do zadań Komitetu należało m.in. regulacja artykułów żywnościowych, regulacja cen towarów, zapewnienie bezpie-

²² APB, Urząd Wojewódzki, sygnatura: 237, k 5-10, 13-19.

²³ APB, Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, nr zesp. 714, sygnatura: 1/138, k. 5-6.

²⁴ J. Szczepański, *Wojna 1920 na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1995, s. 201.

²⁵ 12 sierpnia 1920 r. ogłoszono rozkaz o rekwizycjach. Ustalono normę żywności przechowywanej przez ludność na jeden miesiąc. Nadwyżki musiały być zgłaszane do rejestracji. Masowo rekwirovano konie, powozy, furmanki. Rekwizycje dotknęły wszystkie warstwy społeczne: ziemiaństwo, mieszczan, chłopów i duchowieństwo, S. Janucki, *Powiat bielski w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, s. 183-192.

²⁶ 30 lipca 1920 r. w Białymstoku ukonstytuował się Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski. W proklamacji ogłosił on przejęcie władzy i utworzenie Polskiej Socjalistycznej Republiki Rad. A. Miodowski, *Aktywność polityczno-wojskowa radykalnej lewicy polskiej w rozstrzygającym okresie wojny polsko-bolszewickiej (lipiec–wrzesień 1920 roku)*, „Studia Podlaskie” 2011, nr 19, s. 62). Szczegółowa charakterystyka działalności rewkomów na pobliskich terenach południowego Podlasia: P. Borek, *Organizacja i funkcjonowanie rewkomów na terenie powiatu łukowskiego (11-17 sierpnia 1920 r.)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2015, nr 13, s. 83-100.

czeństwa publicznego, prowadzenie propagandy ideologicznej²⁴. W rzeczywistości krótka trzytygodniowa działalność „rewkomu” polegała na rabunku mienia prywatnego należącego do miejscowej ludności²⁵. W Bielsku Podlaskim został utworzony Powiatowy Tymczasowy Komitet Rewolucyjny („rewkomy” powstały również w Brańsku i Boćkach)²⁶. Bolszewicy bezprawnie przejmowali prywatne oraz państwowe pomieszczenia na siedzibę komitetu²⁷. W *Katalogu* opisana została nieruchomości przy ul. 3 Maja nr 6 (ilustracja 1). Jest to drewniany budynek, wzniesiony na przełomie XIX/XX w. Należał do Moszego Aarona Bendasa, rabina synagogi Jefe Ejnajim (Piękne Oczy). W 1920 r. urzędował tutaj bolszewicki tymczasowy komitet. Natomiast od 1944 r., pomieszczenia zaadaptowano na potrzeby 4-letniego Państwowego Gimnazjum Białoruskiego oraz 2-letniego Państwowego Liceum Białoruskiego²⁸.

W zasobie białostockiego archiwum zachowała się również fotografia wykonana w latach 60. XX w. przedstawiająca nieistniejący już drewniany prywatny dom mieszkalny, który prawdopodobnie był zlokalizowany w centrum Bielska Podlaskiego (okolice dzisiejszych ulic Adama Mickiewicza i Kazimierzowskiej). Nieruchomość została skonfiskowana właścicielowi przez władze bolszewickie w sierpniu 1920 r., którą następnie zaadaptowano na potrzeby tzw. punktu żywnościowego Powiatowego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski w Bielsku Podlaskim. Powstawanie takich urzędowych miejsc dystrybucji żywności, wiązało się z prowadzoną przez bolszewików polityką reglamentacji wszelkich towarów handlowych. Akcentuję tę problematykę, aby zwrócić uwagę na obiekty, których wartość artystyczna nie jest imponująca, ale stanowią one materialne świadectwo związane z wojną polsko-bolszewicką²⁹.

Cenne materiały źródłowe dotyczące wystroju wewnętrznego, utensyliów oraz architektury zewnętrznej cerkwi unickich z powiatu bielskiego są przechowywane w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie, w zespole: Chełmski Konsystorz Grekokatolicki, który zawiera m.in. księgi wizytacji dziekańskich oraz inwentarze z lat: 1715–1875³⁰. Dokumenty wizytacyjne mogą uzupełniać opisy pounickiego wyposażenia cerkwi prawosławnych w Szczytach–Dzięciołowie, Orli, cerkwi pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy i pw. Archanioła Michała w Bielsku Podlaskim.

Autorzy zamieścili informacje tylko o niektórych zabytkach archeologicznych (grodziska: w Haćkach, Brańsku i Mołoczkach oraz tzw. Zamkową Górę

²⁷ S. Janucki, op. cit., s. 183-192.

²⁸ APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, sygnatury: 146/1, 146/2, 146/3.

²⁹ K. Łopatecki, „Obiekty o cechach zabytku” a „zabytek” – problemy terminologiczne w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, [w:] *Zeszyty dziedzictwa kulturowego*, t. 1, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 195-197.

³⁰ J. Łapiński, *Konsystorz grekokatolicki w Chełmie na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1987, 30, s. 143-150; *Chełmski Konsystorz Grekokatolicki: 1596–1875 Inwentarz analityczny archiwum*, oprac. M. Trojanowska, Lublin 2003.

w Bielsku Podlaskim). Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do Rejestru C przez wojewódzkiego konserwatora zabytków uwzględnia również wczesnośredniowieczne cmentarzyska kurhanowe oraz osady przygodowe w Grabowcu (uroczysko „Malesze” – dwa kurhany: nr rej. 218/1-A i 218/2-A), Krasnej Wsi (grodzisko „Zamczysko” – nr rej. C-89), Paszkowszczyźnie (osada przygodowa wczesnośredniowieczna – nr rej. C-16), Szczytach-Dzięciołowie (cmentarz wczesnośredniowieczny z XII w. w obudowach kamiennych nr rej. 44/A), Załuskich Kościelnych (cmentarzysko kurhanowe – 14 kurhanów: nr rej. C-18)³¹. Wybiórczą prezentacją tego typu zabytków należy uznać za uzasadnioną. Autorzy publikacji we wstępie zastrzegali, że nie wykonali pełnej kwerendy dla wszystkich, tak licznych obiektów na terenie powiatu. W związku z powyższym *Katalog* stanowi punkt wyjścia do dalszych badań.

Publikacja posiada unikatową wartość, z powodu umieszczonych w niej informacji dotyczących znikających zabytków. Autorzy opracowali m.in. nagrobki i kaplice cmentarne, elementy wyposażenia świątyń, obiekty kultu, zabudowania dworskie (np. kaplica grobowa Żołtuchinów w Podbielu, nagrobek dziedzica dóbr Knorydy Juliusza Obuchowicza w Boćkach, nagrobek rodziny Smulskich w Bielsku Podlaskim, zbiorowa mogiła Żydów Bielska Podlaskiego zamordowanych przez hitlerowców, mykwa – żydowska łaźnia rytualna w Boćkach). Wyszczególnione obiekty są destrukcjami, popadającymi w ruinę. Autorzy uratowali od zapomnienia również nieistniejące zabytki powiatu bielskiego. Na stronach *Katalogu* zostały upamiętnione m.in. prawosławna kapliczka z cudownym źródłem w Knorydach, zbudowana w 1873 r., która doszczętnie spłonęła w pożarze w 2016 r. czy budynek szkoły w Truskach powstały w latach 30. XX w., zniszczony przez pożar w 2010 r. Proces znikania zabytków jest również wynikiem działalności lokalnej administracji, na co autorzy zwrócili uwagę przy opisie kina „Znicz” w Bielsku Podlaskim. Obiekt ten wystawiony w 1938 r. był unikatowym przykładem narodowego modernizmu w regionie. Budynek został zburzony w 2018 r.

³¹ „Rejestr C – zabytki archeologiczne” został zamieszczony na stronie internetowej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku: www.wuoz.bialystok.pl.

Ilustracja 1. Ulica 3 Maja nr 6. Siedziba byłego Powiatowego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski w Bielsku Podlaskim w 1920 r. Od 1944 r. w budynku mieściło się Państwowe Gimnazjum i Liceum Białoruskie. Obecnie obiekt przeznaczony jest na lokale usługowe. Zdjęcie wykonano najprawdopodobniej w latach 60. XX w. (z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, zespół: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, nr zesp. 1070, sygnatura: 146/1).

Ilustracja 2. Ratusz w Bielsku Podlaskim, w 1920 r. siedziba byłego Powiatowego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski w Bielsku Podlaskim. Obecnie w budynku ratusza mieści się Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Zdjęcie wykonano najprawdopodobniej w latach 60. XX w. (z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, zespół: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, nr zesp. 1070, sygnatura: 146/2).

Ilustracja 3. Okolice centrum Bielska Podlaskiego. Punkt żywnościowy Powiatowego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski w Bielsku Podlaskim w 1920 r. Zdjęcie wykonano najprawdopodobniej w latach 60. XX w. (z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, zespół: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, nr zesp. 1070, sygnatura: 146/3).

Podsumowując, *Katalog zabytków sztuki. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski* jest cenną publikacją z dziejów województwa podlaskiego. Stworzenie w bliskiej przyszłości tomu poświęconemu powiatowi hajnowskiemu umożliwi powstanie kompleksowej monografii na temat zabytków sztuki, znajdujących się na terenie przedwojennego powiatu bielskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, nr zesp. 714.

Urząd Wojewódzki Białostocki 1920–1939, nr zesp. 47.

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, nr zesp. 1070.

Literatura

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i zabytkowych ogrodów dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku: część szczegółowa*, t. 1, Białystok 2000.

Borek P., *Organizacja i funkcjonowanie rewkomów na terenie powiatu łukowskiego (11-17 sierpnia 1920 r.)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2015, nr 13.

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki: 1596–1875 Inwentarz analityczny archiwum, oprac. M. Trojanowska, Lublin 2003.

Danilecki T., Zwolski M., *Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Bielsku Podlaskim (1944–1956)*, Białystok 2008.

Fionik D., *Bielski Sojm Veliki roku bożego 1564*, Studziwody 2014.

Janucki S., *Powiat bielski w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice, oprac. M. Kałamajska-Saeed, t. IX, z. 2, Warszawa 1986.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Siemiatycze, Drohiczyń i okolice, oprac. M. Kałamajska-Saeed, t. XII, z. 1, Warszawa 1996.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Miasto Białystok, red. M. Zgliński, A. Oleńska, t. XII, z. 2, Warszawa 2015.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce: Powiat białostocki, red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, t. XII, z. 3, Warszawa 2016.

Kolendo-Korczak K., Michalczyk Z., Zgliński M., *W sprawie odnalezienia w Topilcu relikwii ikonostasu cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, nr 2.

Łapiński J., *Konsystorz greckokatolicki w Chełmie na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1987, nr 30.

Łopatecki K., Walczak W., *Plany architektoniczne i źródła kartograficzne dotyczące obwodu białostockiego przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2018, t. 25.

- Łopatecki K., „Obiekty o cechach zabytku” a „zabytek” – problemy terminologiczne w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, [w:] *Zeszyty dziedzictwa kulturowego*, t. 1, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007.
- Łopatecki K., *Struktura i siedziba Sądu Głównego w Białymstoku (1808-1842)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, t. XVI, z. 2.
- Łopatecki K., *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, nr 9 (1).
- Maisel W., *Archeologia prawna Polski*, Warszawa-Poznań 1982.
- Michalczyk Z., *Domniemane modello Augusta Mirysa do obrazu Podniesienia krzyża w kościele w Bielsku Podlaskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, t. 80, nr 1.
- Miodowski A., *Nieudana próba ustanowienia w Polsce systemu rządów sowieckich (lipiec-sierpień 1920 r.)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2013, nr 11.
- Moniuszko A., *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Warszawa 2013.
- Narolewska E., *Ratusz w Bielsku Podlaskim – dzieje, przeobrażenia i konserwacja*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, z. 3.
- Siedlecki J., *Brańsk w XVI-XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 4, z. 4.
- Szczepański J., *Wojna 1920 na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1995.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta-Baltico-Slavica” 1977, nr 11.
- Zieleniewski J., *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV i XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1990, t. 1.

STRESZCZENIE

Stan badań nad dokumentacją zabytków powiatu bielskiego

Recenzja: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*, red. M. Zgliński, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, t. 1, s. 324, il. 80; t. 2, il. 1427.

W artykule zawarto krytyczną recenzję dwutomowej publikacji: *Katalog zabytków sztuki. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski*, która ukazała się na rynku wydawniczym w 2019 r. w ramach serii: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*. Głównym pomysłodawcą i realizatorem wydawnictwa jest Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Celem omawianej recenzji jest przybliżenie potencjalnemu czytelnikowi treści *Katalogu* i wypunktowanie pozytywnych stron publikacji oraz wskazanie jej ewentualnych braków. W części artykułu poświęconej omówieniu treści *Katalogu* autor wyróżnia i szczegółowo opisuje elementy jego budowy. Dużo uwagi

poświęca rozbudowanemu wstępowi, który przybliży historię powiatu bielskiego. Autor wymienia liczne pozytywne aspekty recenzowanej publikacji. *Katalog* tworzy kompleksową i syntetyczną inwentaryzację zabytków sztuki znajdujących się na terenie powiatu bielskiego. Merytoryczne opisy poszczególnych zabytków nieruchomych i ruchomych bazują na bogatej aparaturze naukowo-badawczej w postaci zróżnicowanych źródeł archiwalnych oraz licznej literaturze przedmiotu. Tekst jest wzbogacony materiałem ilustracyjnym, który skrupulatnie dokumentuje rzeczywisty wygląd poszczególnych obiektów zabytkowych. Recenzent zauważa, że informacje zawarte w *Katalogu* mogą stać się inspiracją dla historyków sztuki i regionalistów w prowadzeniu bardziej szczegółowych badań nad architekturą pogranicza polsko-białoruskiego. Ponadto praca posiada unikatową wartość, gdyż upamiętnia tzw. zanikające zabytki, które ulegają nieodwracalnej destrukcji. Są to przeważnie nagrobki, kaplice cmentarne, elementy wyposażenia świątyń czy zabudowania dworskie. Do nielicznych mankamentów *Katalogu* należy jego niewielki format oraz wydzielenie treści merytorycznej i ilustracji w dwóch odrębnych tomach. Taka forma wydawnicza utrudnia korzystanie z publikacji, gdyż wymaga jednoczesnego skupiania się czytelnika na dwóch pozycjach. Na zakończenie należy podkreślić, że w przyszłości *Katalog* będzie bezcennym kompendium wiedzy na temat zabytków, która w przyszłości zostanie wykorzystana przez konserwatorów do rekonstrukcji utraconych zabytków oraz ochrony istniejących obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe Podlasia.

SUMMARY

State of research on the documentation of monuments in Bielsk County

Review: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski*, red. M. Zgliński, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, t. 1, s. 324, il. 80; t. 2, il. 1427.

This paper constitutes a critical analysis of a two-volume publication: *Katalog zabytków sztuki. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski* [A Catalogue of Artistic Monuments. Podlaskie (Białystok) Voivodship. Bielsk County], which was published in a series "A Catalogue of Artistic Monuments in Poland" in 2019. The main originator and contractor of the publication is the Institute of Art at the Polish Academy of Sciences. The aim of the review in question is to familiarise the potential reader with the Catalogue's contents and enumerate positive aspects of the publication as well as indicate its possible shortages. In the part of the article dedicated to discussing the Catalogue's contents the author explains and describes in detail specific elements of its construction. He devotes considerable attention to

the extensive introduction which outlines the history of Bielsk County. The author enumerates many positive aspects of the reviewed publication. The Catalogue constitutes a complex and synthetic inventory of artistic monuments situated within the boundaries of Bielsk County. Substantive descriptions of specific movable and immovable monuments are based on rich scientific and research infrastructure in the form of various archival sources and vast subject literature. The text is enriched with illustrative material which scrupulously documents the factual appearance of individual monuments. The reviewer notices that information included in the Catalogue may become an inspiration for art historians and regionalists in conducting more detailed research on the architecture of Polish-Belarussian borderland. Moreover, the paper's unique value lies in the fact that it commemorates the so-called disappearing monuments that are subject to irreversible destruction. These are primarily gravestones, cemetery chapels, elements of sacral equipment, and manor establishments. Some of the Catalogue's shortcomings include its small format as well as division of the substantive content and illustrations into two separate volumes. Such an organisational form hinders the use of the publication since it requires the reader's simultaneous focus on two items. In the end, it should be emphasised that in the future the Catalogue will be an invaluable compendium of knowledge of monuments that will be used by conservators to reconstruct lost monuments and protect the existing facilities constituting the cultural heritage of Podlasie Region.